

Andrejs Balodis

## PASAULIS KAIP VAIZDINYS: KELIOS PASTABOS APIE TAI, KAIP J.-P. SARTRE'AS KRITIKUOJA H. BERGSONO SĄMONĖS SAMPRATĄ

Filosofijos ir sociologijos institutas,  
Latvijos universitetas  
Akadēmijas laukums 1, Ryga, LV-1940  
El. paštas: andrejs\_balodis@inbox.lv

*Šiame straipsnyje trumpai apžvelgsiu, kaip prancūzų fenomenologas Jeanas-Paulis Sartre'as ankstyvajame savo veikale Vaizduotė (1936) kritikuoja Henri Bergsoną. Ši kritika tam tikru požiūriu galėtų atskleisti esminius Bergsono filosofijos ir sartriškosios fenomenologijos prieigų prie sąmonės problemos skirtumus, visų pirma atminties ir vaizduotės klausimais. Pirmiausia išvardysiu keletą bendro pobūdžio prieštaravimų, kuriuos Sartre'as išsakė oponuodamas Bergsono teorijai, pateiktai veikaluose Esė apie netarpiškas sąmonės duotis (1889) ir Materija ir atmintis (1896). Paskui nuodugniau panagrinėsiu Bergsono koncepciją įrodinėdamas, kad Sartre'o pateiktoje kritikoje yra pražiūrėti esminiai dalykai, neleidžiantys Bergsono teorijos vertinti tik kaip naujųjų laikų vaizduotės sampratų (nuo Descartes'o iki XIX a. psichologų) modifikacijos. Vis dėlto nederėtų pamiršti priežasties, dėl kurios Bergsonas imasi svarstyti vaizdinio klausimą. Priežastis labai paprasta: jam reikia peržiūrėti vaizduotės teoriją, idant galėtų tirti atminties problemą. Šis parengiamasis žingsnis ir nagrinėjamas straipsnyje. Nors pagrindinės idėjos, pateiktos knygoje Materija ir atmintis, Sartre'as neignoravo, vis dėlto jis veikiausiai klydo pirmąjį žingsnį laikydamas visa teorija.*

**RAKTAŽODŽIAI:** Bergsonas, Sartre'as, vaizdinys, sąmonė, realizmo/idealizmo opozicija.

Filosofijos istorijoje, naujųjų laikų filosofijoje, galėtume sakyti, netgi nuo Aristotelio laikų, vaizduotės geba buvo laikoma priklausančia nuo gebėjimo jusliškai suvokti. Vaizduotė privalo protui pateikti daugiau ar mažiau tikrų išorinio pasaulio reprezentacijų. Vaizduotė laikoma tarpiniu žingsniu tarp, viena vertus, pojūčio, jauslinio suvokimo ir fizinės realybės, o kita vertus – grynų idėjų kontempliavimo. Tačiau patys vaizdiniai laikomi išimtinai mentaliniais fenomenais (Descartes, 1973: 37), naujųjų laikų filosofijoje nesama tikslų ribų tarp vaizdinio ir idėjos sąvokos (išimtis – įgimtos idėjos)<sup>1</sup>. Vaizduotė formuoja išorinių objektų, jų savybių ir santykių su kitais objektais vaizdinį arba idėją, trumpai tariant, ji pateikia tšios realybės idėją pati nebūdama tšisi. Taigi naujųjų laikų filosofijoje vaizdinys suprantamas kaip tam tikra reprezentacija (Schmalz 2006: 151–153). Henri Bergsono ir Jeano-Paulio Sartre'o filosofijoje vaizdinio vaidmuo atskleidžiamas apverčiant metafizikai įprastą dalykų padėtį. Abu filosofai vaizdinį padaro savo koncepcijų pagrindu<sup>2</sup>. Jie abu siekia parodyti savo pozicijų naujumą naujųjų laikų vaizduotės teorijų atžvilgiu.

## BERGSONO VAIZDINIO SAMPRATA

*Pradedant nuo vidurio, materija kaip vaizdinys*

Bergsonas savo ruožtu nori įveikti realizmo/idealizmo opoziciją, idant įveiktų dvasios/materijos dualizmą, pasitelkdamas idėją vaizdinio, kuris yra sykiu ir dvasios, ir materijos dalis<sup>3</sup>. Pirmasis *Materijos ir atminties* skyrius pradedamas skatinimu iš skaitytojo proto pašalinti visas sampratas, susijusias su materija arba dvasia. Sykiu Bergsonas ragina nepaisyti visų ginčijamų klausimų, liečiančių tiek išorinio pasaulio realumą, tiek idealumą. Taigi jis rašo:

Štai esu supamas vaizdinių plačiausia šio žodžio prasme, suvokiamų vaizdinių, kai mano pojūčiai jiems atsiveria, ir nepastebimų, kai jie užsiveria. Visi šie vaizdiniai veikia vienas kitą ir reaguoja vienas į kitą visomis elementariomis savo dalimis pagal pastovius dėsnius, kuriuos vadinu gamtos dėsniais (Bergson 1963b: 11/169).

<sup>1</sup> Apie diskusiją idėjų, mentalinių vaizdinių ir įgimtų idėjų klausimu naujųjų laikų filosofijoje žr. Jolley: 1990: 22–24.

<sup>2</sup> Galbūt toks teiginys Bergsono palikimo atžvilgiu gali sukelti tam tikrų prieštaravimų, kadangi jo filosofijoje yra daugybė kitų ne mažiau svarbių sąvokų. Vis dėlto čia norėčiau pabrėžti, kad vaizdinio/vaizduotės samprata pasitarnauja Bergsono metafizikai kaip išeities taškas, kaip *avant-garde* susiduriant su viena svarbiausių metafizinių problemų, būtent dvasios/materijos santykio problema. Šis požiūris daugiausia palaikomas Miquel 2007, Lawlor 2003.

<sup>3</sup> Toliau straipsnyje svarstydamas keletą diskusinių klausimų remiuosi mane įkvėpusia prancūzų filosofijos istoriko Bernard'o Gilsono studija, skirta Bergsono ir naujųjų laikų filosofijos santykiams, ypač skyriais, kuriuose jis nagrinėja *Materijos ir atminties* koncepciją (Gilson 1992: 33–53).

Skaitant šį išžanginį skyrių kyla du klausimai, į kuriuos reikia atsakyti. Pirma, ką tiksliai reiškia vaizdinio sąvoka ir kas yra šis „aš“, kuris jaučia, suvokia ir stebi paslaptinę vaizdinių sferą?

Akivaizdu – Bergsonas nuvokia tokių išraiškų tamsumą ir mėgina pagelbėti skaitytojui kuo suprantamiau paaiškindamas vaizdinio sąvoką *Materijos ir atminties* septintojo leidimo (1911) pratarmėje:

Materija mums – tai „vaizdinių“ visuma. „Vaizdinį“ suprantame kaip tam tikrą esinį [*existence*], kuris yra šis tas daugiau nei tai, ką idealistas vadina reprezentacija, ir šis tas mažiau nei tai, ką realistas vadina daiktu – tai „daikto“ ir „reprezentacijos“ pusiaukelėje atsidūręs esinys (Bergson 1963b: 1/161).

Bergsono pasiūlytame apibrėžime vaizdinio sąvoka nagrinėjama dviem skirtingomis prasmėmis. Pirma, vaizdinį filosofas siūlo svarstyti remiantis materija, bet paskui, staiga įveddamas dvi filosofines pozicijas – idealizmą ir realizmą, imasi dvasios/materijos santykio problemų. Atsižvelgiant į tai, vaizdinio sampratoje reikėtų atskirti du lygmenis – *ontologinį* ir *epistemologinį*. Pirmasis lygmuo vaizdinį apibrėžia per jo santykį su materija ir dvasia, antrasis atskleidžia jo aprašymo sąlygas, pavyzdžiui, realistinę arba idealistinę prieigą. Ontologiniame lygmenyje vaizdinys postuluojamas kaip tam tikras teorinis objektas, nepaverčiant jo nei materijos elementu, nei protu suvokiamu objektu, kaip kad elgdavosi realistai ir idealistai, kiekvienas savaip jį redukuodavę.

Kol tradicinis prieštaravimas tarp realizmo ir idealizmo išlieka, kad būtų nustatytas vaizdinio statusas, reikia priimti tą ar kitą epistemologinę alternatyvą.

Realistiniu požiūriu, pasaulis egzistuoja nepriklausomai nuo tavo dvasios. Realistas tvirtina, esą materija sukelia dvasioje reprezentaciją, o pastaroji yra visai kitokios prigimties nei materialūs daiktai. Taigi realizmas eina kartezianizmo arba niutoniškosios mechanikos keliu. Jis skelbia, kad materija yra *res extensa* (tįsus daiktas) ir paklūsta gamtiniams arba fiziniams dėsniams.

Kita vertus, idealistai tvirtina, esą materija tėra dvasios reprezentacija, tai reiškia – pasaulis yra vien mūsų galvose, t. y. realybė ir materija neegzistuoja skyrium nuo mūsų stebinčio proto ar dvasios. Kraštutiniam šio požiūrio variantui atstovauja britų idealizmas, būtent George'o Berkeley'io filosofija.

*Materijos ir atminties* pratarmėje Bergsonas apibendrina nesutarimų klausimus realizmo/idealizmo ginče ir pateikia savo paties išvargą:

Filosofija žengė žingsnį į priekį tą dieną, kai Berkeley'is, prieštaraudamas „filosofams mechanicistams“, įrodė, kad antrinės materijos savybės yra bent jau tiek pat realios kaip ir pirminės savybės. Jo klaida buvo ta, jog jis manė, kad tam yra būtina pataipinti materiją dvasioje ir paversti ją gryna idėja.

Be abejo, Descartes'as pernelyg nutolino materiją nuo mūsų sutapatindamas ją su geometriniu tįsumu. Tačiau norėdami ją priartinti neturime eiti tiek toli, kad sutapatintume ją su mūsų dvasia (Bergson 1963b: 2–3/162).

Nors Bergsonas nepaprastai pasitiki Berkeley'io mąstymu ir iš esmės pasikliauja jo argumentais įveikiant realistinę prieigą, jis nėra visiškai patenkintas berkliškuoju amaterializmu. Vėliau *Materijoje ir atmintyje* Bergsonas užginčija materijos neegzistavimą, siekdamas išvengti tokio idealizmo pavojų. Užtuot rinkęsis idealizmą ar realizmą, filosofas laikosi vidurio pozicijos. Jis tvirtina, kad pasaulis yra vaizdinių visuma. Kad taip teigtum, turi atmesti tiek realistinį, tiek idealistinį požiūrį.

## SARTRE'AS APIE BERGSONĄ

### *Daiktiška sąmonė ir vaizdiniškas pasaulis*

Sartre'o nuostata naujųjų laikų vaizdinio filosofijos atžvilgiu yra dar radikalesnė nei Bergsono: jis vadina ją „naivia vaizdinio metafizika“ arba „sudaiktinimu“ („*chosisme*“). Prancūziškas žodis *chosisme* išreiškia mintį, jog naujųjų laikų filosofijoje mentalinių vaizdinių sritis traktuojama analogiškai daiktų sričiai. Naujųjų laikų vaizdinio metafizikai Sartre'as išsako du pagrindinius priekaištus: 1) „net jei vaizdinys – *tai yra* objektas, iš to nebūtinai daroma išvada, kad vaizdinys egzistuoja taip pat kaip ir objektas“ (Sartre 1956: 4); 2) vaizdinys, laikomas išorinių daiktų reprezentacija, tampa daiktų kopija (kaip mentalinis fenomenas reprezentuoja materialią realybę); jis tampa daiktu, kuris yra mažiau nei daiktas (*une moindre chose*) (Sartre 1956: 5).

Sartre'as yra labai kritiškai nusiteikęs ir Bergsono pretenzijų atžvilgiu, bergsoniškąją teoriją jis atmeta kaip seno kirpimo metafiziką. Sartre'as teigia, kad Bergsonas ne pridėjo nieko naujo prie naujųjų laikų mentalinio vaizdinio teorijų ir išliko visiškai priklausomas nuo jų, *vaizdinį* vis dar laikydamas *daiktišku*. Bergsonizmas, anot Sartre'o, turi mintyje tą pačią idėją, kurią gina naujųjų laikų filosofija, būtent sudaiktinimą: (1) vaizdiniai yra daiktų reprezentacijos; (2) vaizdiniai turėtų būti proto dalys, atvaizduojančios materijos dalis; (3) sąmonė Bergsonui, kaip ir naujųjų laikų mąstytojams, atrodo esanti daiktiškų vaizdinių visuma<sup>4</sup>. Sartre'o argumentai yra tokie:

<sup>4</sup> Pats Sartre'as knygoje *Vaizduotė* mėgina steigti visiškai naują žvilgsnio į mentalinius vaizdinius būdą, būtent – vaizduotės fenomenologiją, kurioje vaizdinio samprata įgytų iš esmės naują prasmę; išvaduotas iš objekto statuso ir susietas su jusliniu suvokimu, vaizdinys taptų grynąja sąmone. Vaizdinį fenomenologija laiko ne daiktu prote ir ne išorinių daiktų kopija, bet išimtinai vaizdiniu kaip vaizdiniu (*image comme image*). Sartre'ui vaizdinys yra *tam tikras sąmonės tipas*, vaizdinys – tai aktas, o ne daiktas; jis yra kokio nors dalyko sąmonė (*conscience de quelque chose*) (Sartre 1956: 162). Sartre'o vaizdinio fenomenologija šiame straipsnyje nagrinėjama tik tiek, kiek ji pasitarnauja Bergsono sąmonės sampratos kritikai.

(1) Ir Bergsonui, ir naujųjų laikų filosofams vaizdinys – tai tam tikras objektas. „Bergsonas, kaip ir Hume'as, su kuriuo jis kovojo, kaip ir empiristai bei neorealitai, pasaulį paverčia vaizdinių universumu, skirtumas tik tas, kad bergsoniškajam realizmui daiktas yra vaizdinys, materija – vaizdinių visuma“ (Sartre, 1956: 42–43). Vadinasi, Bergsonui sąmonė nėra šviesa, sklindanti nuo subjekto daiktų link, bet, priešingai, daiktų pasaulis skleidžia šviesą sielon ir sukelia sąmonės aktus (Sartre, 1956: 44).

(2) Kadangi Bergsonas, vengdamas įpulti į realizmo/idealizmo opoziciją, nori išlaikyti tiek dvasios, tiek materijos realumą, jo teorijai gresia du pavojai – *spiritualizmas* ir *psichologizmas*.

Sartre'as šį veikimą netgi vadina pamatiniu jo koncepcijos *sofizmu*. Bergsonas vaizdinį siekia išlaikyti izoliuotą, kaip gryną, mentalinį dvasios (proto) arba atminties stebimą esinį, bet tuo pat metu vaizdinį jis nori paversti materijos dalimi, susijusia su kitais vaizdiniais juslinio suvokimo srityje<sup>5</sup>.

(3) Šitaip elgdamasis Bergsonas supainioja sąmonę ir realybę, jį apima *imanencijos iliuzija*. Mąstytojui sąmonė pasirodo esanti būties kokybė arba savybė, kone substancinė realybės forma, nekintama ir amžina (Sartre 1956: 44). Be to, jis neįveda perskyros tarp sąmonės akto ir sąmonės objekto, arba, fenomenologijos terminais, tarp noezės ir noemos<sup>6</sup>. Kategorijos tampa mištos: kūnai virsta vaizdiniais, vaizdinys pasirodo esąs sąmonė, o galiausiai sąmonė visiškai sumaišoma su realybe. Šitaip suvokiama sąmonė lieka pasyvi: ji atsiranda, kai tik turimas vaizdinys, o kadangi daiktai laikomi vaizdiniais, sąmonė atrodo esanti tam tikra paslėpta realybės jėga.

## BERGSONO SĄMONĖS TEORIJOS GYNIMAS

### *Realizmo/idealizmo opozicija*

Idant suvoktume sąmonės sampratą Bergsono teorijoje, būtina išsamiau panagrinėti argumentus, kurie buvo pateikti prieš realizmą ir idealizmą ir kuriais remdamasis jis steigia savo teoriją apie dvasios ir materijos santykį. Realizmo/idealizmo opozicija pateikia du vienas kitam priešingus požiūrius. Pasak bergsoniškosios filosofijos atstovo Frederico Wormso, „jei renkamės realistinį požiūrį, sąmonė atrodo esanti tik subjektyvi iliuzija, jei idealistinį – išorinis pasaulis nebepripažintamas esąs realus, nes tik sąmonė yra galutinė tikrovė“<sup>7</sup>. Wormsas atseka šį ginčą

<sup>5</sup> „Juslinis suvokimas – tai vaizdinys, susietas su kūno veiksmis, bet jis dar lieka susipynęs su kitais vaizdiniais. O prisiminimas yra izoliuotas vaizdinys, atskirtas nuo kitų kaip paveikslas“ (Sartre 1956: 50).

<sup>6</sup> „O kadangi nuolat painiojo noemą ir noezę, jis buvo priverstas šiai sinkretinei realybei, kurią vadina *vaizdiniu*, priskirti arba noemos, arba noezės vertę, atsižvelgiant į konstravimo poreikius“ (Sartre 1956: 51).

<sup>7</sup> „Tam, kuris pretenduos kalbėti iš *tikrovės* pozicijos, mūsų subjektyvus pažinimas atrodys iliuzija, o tam, kuris kalbės iš *sąmonės* pozicijos, kokios nors nuo dvasios nepriklausomos *tikrovės* pažinimas bus nepasiekiamas *fikcija*“ (Worms 1997: 37).

iki XVII–XVIII a. filosofinių diskusijų. Aš savo ruožtu teigiu, kad Bergsonas pasinaudoja berkliskojo (ar idealistinio) pobūdžio argumentacija, siekdamas įveikti realizmo teiginius. Vėliau atskleisiu, kaip Bergsonas atmeta kraštutinį idealizmą ir įrodinėja materijos realumą, nuolat remdamasis vaizdinio sąvoka.

Lemiamą čia yra bergsoniškoji sąmonės samprata. Į ją Sartre'as taip pat nukreipė savąją kritiką. Jis buvo visiškai tikras dėl Bergsono filosofinio realizmo ir dėl to, kad jam vaizdiniai atrodo esą daiktiški, o pati sąmonė – šių daiktiškų vaizdinių visuma. Tačiau Bergsono teorijoje nėra tokios galutinės realybės kaip daiktų pasaulis, nes paskutinis sąmonės pasiekiamas dalykas – vaizdinių pasaulis. Bergsonas atkakliai laikosi daiktų realybės egzistavimo tik todėl, kad išvengtų subjektyvaus idealizmo požiūrio, paverčiančio pasaulį iliuziniu atvaizdu. Tolesniuose skyriuose pamėginsiu atmesti minėtus priekaištus, kuriuos Sartre'as išsakė Bergsonui<sup>8</sup>, gindamas tai, kad: (1) vaizdiniai nėra daiktų reprezentacijos, nes Bergsono teorijoje nėra tokios daiktų realybės sampratos; (2) Sartre'as mato prieštaravimą ten, kur jo nėra: Bergsonas neatstovauja nei realistiniam, nei idealistiniam požiūriui; (3) Bergsono teorijoje sąmonė nesutampa su pasauliu, vadinasi, nesama ir imanencijos iliuzijos, nes sąmonė tėra pasaulio dalis, o ne visas pasaulis.

### *Ginčijant realizmą*

Realizmą (o kitur ir materializmą) Bergsonas supranta kaip pozityvistinę XIX a. kryptį (eksperimentinės psichologijos ir asociatyviosios psichologijos mokyklos). Realizmo kritika yra vienas svarbiausių ankstyvųjų Bergsono veikalų bruožų. Filosofas primygtinai teigia, kad jeigu realistas tvirtina, esą visos mentalinės mūsų būsenos tėra materialių ir psichologinių priežasčių padariniai, jis vis dėlto turi susidurti su tokiais fenomenais, kaip juslinis suvokimas, jausmai, emocijos, vaizduotė, atmintis ir t. t. Tuomet, jei jis nori paaiškinti šiuos mentalinius fenomenus, privalo imtis dvasios ir kūno santykio problemos, idant paaiškintų, kaip kūnas sąveikauja su siela, ar dvasia. Tokio pobūdžio sprendimą Bergsonas priskiria įprastojo, ar vulgariojo, dualizmo pasirinkimui. XIX a. jam atstovavo dvi pagrindinės laikysenos:

a) *epifenomenalizmas* – pagrindinė šios pozicijos idėja yra ta, kad mentalinė veikla tėra smegenyse vykstančių procesų padarinys; ji atstovauja principui, kad visi mentaliniai procesai tėra molekulių judėjimo padariniai, regima smegenų veikimo „fosforescencija“ (Bergson 1963b: 19/175);

b) *paralelizmas* mentalines būsenas laiko atitinkančiomis smegenų būsenas. Straipsnyje „Smegenys ir mąstymas“ Bergsonas teigia, kad paralelizmas gina požiūrį, esą „sąmonėje nėra nieko daugiau nei smegenyse; abu reiškia

<sup>8</sup> Žr. ankstesnį šio straipsnio skyrelį.

tą patį dviem skirtingomis kalbomis arba lygiagrečiomis serijomis“ (Bergson 1963c: 191–192/960).

Bergsonas daro išvadą, kad abi pozicijos atstovauja tai pačiai idėjai: „Ir vienu, ir kitu atveju manoma, kad mūsų suvokimas atvaizduoja arba išverčia mūsų nervinės sistemos būklės“ (Bergson 1963b: 19/175).

Vulgarusis, arba įprastasis, dualizmas pripažįsta proto veiklą tik tiek, kiek ji atvaizduoja smegenų būklės. Taigi gamtos mokslui nereikia tirti mentalinių fenomenų dėl jų pačių, nes jie tėra nervinės sistemos atvejai arba reiškiniai. Sąmonės procesus atrakinantis raktas randamas grįžus prie smegenų: prie nervinės sistemos vibracijų, prie biochemijos molekuliniam lygmenyje ir prie „atomų susikryžavimų“ (*chassé-croisé*) smegenų žievėje. Realus pasaulis paklūsta gamtiniam fizikos dėsniams, jo reprezentacija – psichofiziniams ir biocheminiams dėsniams. Bergsonui atrodo akivaizdu, kad XIX a. pozityvus psichikos (sąmonės) mokslas laikosi realistinio požiūrio – iš esmės deterministinio, mechaninio ir materialistinio.

### *Kūnas kaip vaizdinys*

Dabar vertėtų grįžti ten, kur pradėjome. Liko neatsakytas dar vienas klausimas: kas yra šis „aš“, kuris suvokia, junta ar kuria vaizdinius? Kas yra šis suvokimo subjektas, kurio pojūčiai, anot Bergsono, atsiveria ir užsiveria priešais vaizdinių pasaulį. Filosofas pateikia keletą aprašymų:

Tačiau vienas iš vaizdinių išsiskiria iš kitų tuo, kad jį pažįstu ne iš išorės per juslinius suvokimus, bet iš vidaus per afektus: tai mano kūnas (Bergson 1963b: 11/169).

Viskas, atrodo, vyksta taip, tarsi šioje vaizdinių visumoje, kurią vadinu visata, kas nors iš tiesų nauja galėtų atsitikti tik tarpininkaujant ypatingiems vaizdiniam, kurių tipą man pateikia mano kūnas (Bergson 1963b: 12/170).

Materija vadinu vaizdinių visumą, o materijos suvokimu – tuos pačius vaizdinius per jų santykį su galimu vieno ypatingo vaizdinio – mano kūno – veikimu (Bergson 1963b: 17/173).

Iš šių citatų reikia padaryti keletą svarbių išvadų:

- mano kūnas yra išskirtinis vaizdinys visame didžiuliam visatos paveiksle;
- mano kūnas yra veikiau veikimo centras, o ne pažinimo subjektas<sup>9</sup>;

<sup>9</sup> „Tad mano kūnas – objektas, kurio paskirtis yra judinti kitus objektus – tai veiksmų centras. Iš jo negali kilti kokia nors reprezentacija“ (Bergson 1963b: 14/174). Suzanne'a Guerlac mano, kad ši idėja leidžia Bergsonui išsivaduoti tiek iš realistinės, tiek iš idealistinės suvokimo sampratos, kuri bendrais bruožais tiria epistemologinę perspektyvą. Bergsonas teikia pirmenybę veiksmui ir judėjimui (Guerlac 2006: 111–112).

- juslinis suvokimas (*perception*) – tai materijos suvokimas, pojūtis (*sensation*) – kūno judėjimo pojūtis; suvokimas patalpinamas anapus kūno, pojūtis, priešingai, kūno viduje. Pojūčiai arba afektai yra kūno reakcijos į kitus vaizdinius, t. y. materiją<sup>10</sup>;
- juslinis suvokimas galėtų būti visiškai nesąmoningas, tai tik išorinis mano kūno *santykis* su kitais vaizdiniais; sąmonė atsiranda, kai kūnas *veikia* ir *reaguoja* į kitų vaizdinių poveikį;
- kūno veiksmai turėtų būti, Bergsono terminais tariant, pirmojo lygmens sąmonė, tai vaizdinių parinkimas jusliniam suvokimui.

### *Smegenų vaizdinys*

Realistas mano, kad materija sukelia išorinio pasaulio reprezentaciją. Aki-vaizdu – be smegenų ir fiziologinės tvarkos reprezentacijų iš viso nebūtų. Tačiau iš šio fakto nedarytina išvada, kad mentalinė būseną – tik smegenų būklės dalis.

Apsvarstykime išorinio pasaulio reprezentaciją Bergsono siūloma prasme. Sakykime, pasaulis yra vaizdinių visuma, įimant į šį paveikslą ir kūną (mano kūną kaip veikimo centrą) kaip išskirtinį vaizdinį:

- (a) jei realistas (ar materialistas) teigia, kad gebėjimas kurti vaizdinius yra smegenų veikimo pasekmė,
- (b) vadinas, išorinio pasaulio vaizdinys (t. y. visos vaizdinių visatos reprezentacija) atsiranda dėl smegenų sistemos veikimo;
- (c) kadangi smegenys yra visatos elementas, arba dalis (nes milžiniškoje visatoje *smegenys, kaip ir kūnas, yra vaizdinys* tarp kitų vaizdinių (Bergson 1963b: 13/170));
- (d) būtų absurdiška manyti, kad visatos dalis (vienas paskiras vaizdinys, t. y. smegenys) galėtų talpinti visumą (visatos vaizdinį)<sup>11</sup>.

Juk smegenys yra materialiojo pasaulio dalis, o ne materialusis pasaulis – smegenų dalis. Pašalinkite vaizdinį, kuriam priskiriamas „materialiojo pasaulio“ vardas, ir sugriaukite sykiu smegenis ir smegenų dirginimą, esančius jo dalimi. Sakykime, priešingai, kad šie du vaizdiniai – smegenys ir smegenų dirginimas – išnyksta: hipotetiškai ištrinate tik šiuos vaizdinius, t. y. labai nedaug, tik nežymią neaprepiamo paveikslo detalę (Bergson 1936b: 13/171).

<sup>10</sup> Aiškindamas gebėjimą jausti, Bergsonas pasitelkia „reprezentatyvių pojūčių“ terminą, kuris šiuo atveju reiškia „vidinio daugio vaizdinį“ (Bergson 1963b: 54/50). Iš to galime daryti išvadą, kad bergsoniškoji vaizdinio, kaip išorinio pasaulio reprezentacijos, teorija atsiranda dėl pojūčių, tiksliau, dėl visų aplinkybių, kurios padaro galimą bet kokią paskirą pojūtį, t. y. vidinį pojūtį, vidinį pojūčių daugį. Žr.: Balodis 2008: 105–108.

<sup>11</sup> Bergsonas čia pasinaudojo gana panašia argumentacija kaip ir vyskupas Berkeley'is. Žr.: Berkeley *DHP* 2.



Taigi Bergsonas gali daryti išvadą, kad reprezentacijos neperkelia ir neatvaizduoja smegenų būklės, o gebėjimas kurti vaizdinius priklauso nuo materijos – kūno funkcijų ir gamtinės tvarkos – tik tam tikru mastu, tikroji jo buveinė – proto srityje.

### *Idealizmo pavojai*

Vis dėlto Bergsono vaizdinio samprata susiduria su kita grėsme – idealizmu, tvirtinančiu, kad pasaulis yra mūsų galvose, kitaip sakant, kad materialiojo pasaulio esmė priklauso nuo atvaizdavimo psichikoje. Laikantis tokio požiūrio, sudaromos sąlygos berkliškajam amaterializmui:

Visi sutiks, kad nei mintys, nei aistros, nei vaizduotės sudarytos idėjos neegzistuoja atskirai nuo proto (*without the mind*). Man ne mažiau akivaizdu ir tai, kad įvairūs pojūčiai arba juslėse išpaustos idėjos, nesvarbu, kaip jie susipynę ar susijungę (t. y. kad ir kokie būtų jų sudaromi objektai), negali egzistuoti kitaip, kaip tik juos suvokiančiame prote [...] Juk tai, kas buvo pasakyta apie absoliutų nemąstančių daiktų (*unthinking things*) egzistavimą nesiejant jų su tuo, kad juos kas nors suvokia, man atrodo visiškai nesuprantama. Jų *esse* yra *percipi*, tad neįmanoma, kad jie kaip nors egzistuotų atskirai nuo protų, arba juos suvokiančių mąstančių daiktų (*thinking things*)<sup>12</sup> (Berkeley 1948–1957: 3).

Vyskupas Berkeley'is ginčijasi su vadinamaisiais reprezentaciniais realistais, būtent su Locke'o teorija (Fogelin 2001: 44). Įrodymą sudaro du žingsniai: pirma, anot jo, akivaizdu, kad psichiniai procesai (mintys, aistros, vaizduotės idėjos) būtinai susiję su protu. Suprantama – be proto nebūtų psichinių reprezentacijų. Tačiau vėliau Berkeley'is daro išvadą, kad realybė (materija, nemąstantys daiktai, t. y. tie, kas patys nėra protai) egzistuoja tik tiek, kiek yra suvokiama proto. Principas *esse est percipi* (egzistuoja tik tai, kas suvokiama) išreiškia dvi pagrindines idėjas: a) anapus suvokimo nėra materijos, b) kadangi materija be suvokimo neegzistuoja, ji nėra savarankiška substancija. Eidamas šiuo keliu, Bergsonas būtų buvęs priverstas pripažinti materijos egzistavimą tik tiek, kiek ji yra suvokiama juslėmis ir protu, t. y. jis būtų turėjęs pakartoti subjektyviojo idealizmo pretenziją.

Tokiu atveju apsvaistykime, pavyzdžiui, kūno (kaip veikimo centro) sampratą: jei mano kūnas būtų vaizdinys ir kaip toks materijos dalis, tada tam, kad egzistuotų, jis turėtų būti ir suvokimo dalis. Taigi nebūtų jokių ribų tarp mano kūno ir manojų jo suvokimo, nes jie abu laikomi vaizdiniais, ar proto idėjomis.

<sup>12</sup> Cituojama pagal lietuvišką vertimą: Dž. Berklis, *Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus*. Vertė Antanas Nesavas. Vilnius: Mintis, 1988, p. 58–59 (*Vert. past.*).

Šitaip suvokiamas kūnas pasirodo esąs proto idėja. Tai prieštarauja pirminei hipotezei, pabrėžiančiai jų abiejų – materijos ir proto, kūno ir sielos – realumą. Laikantis Berkeley'io tvirtinimų, mano kūnas yra baigtinis suvokimų rinkinys ir todėl yra atsitiktinis; dar daugiau, visos visatos tvarka tėra grynas atsitiktinumas (Bergson 1963b: 3/162–163). Tačiau Bergsonas čia nekreipia dėmesio į berkliskąjį Dievą, kaip *visur esančio amžino proto*, sampratą, kuri, matyt, ir yra Berkeley'io argumentacijos, atmetančios bet kokio pobūdžio skepticizmą fizinio pasaulio atžvilgiu, galutinis tikslas (Berkeley 1949: 2)<sup>13</sup>.

Tokiu atveju, vengdamas iš amaterializmo kylančių pasekmių, Bergsonas turėtų įrodinėti materijos egzistavimą, turėtų patvirtinti, kad galima išivaizduoti, jog materija egzistuoja nebūdama suvokiama. Štai šioje vietoje ima veikti atminties koncepcija. Berkeley'ui, kaip ir kitiems britų empiristams, atminties ir vaizduotės geba buvo bendresnės juslinio suvokimo gebos dalis (Berkeley 1948–1957: 1). Tarp juslinio suvokimo ir atminties tėra laipsnio skirtumas – atminties vaizdiniai, arba idėjos, yra tiesiog ne tokie gyvi ir pastovūs kaip juslinio suvokimo vaizdiniai bei idėjos (Berkeley 1948–1957: 30). O Bergsonas čia išvelgia jų prigimties skirtumą. Kaip jau minėta, juslinė pagava yra greičiau veikimas nei žinojimas, ji yra greičiau nesąmoninga nei panaši į proto idėją. Tai esminis skirtumas palyginti su naujųjų laikų metafizika. Bergsonas iš tikrųjų pasinaudoja savo paties teorija apie nesąmoningumą, prieštaraudamas Berkeley'io amaterializmui. Jis teigia, kad juslinis fizinio pasaulio suvokimas yra daug platesnis ir turtingesnis, nei galėtų atvaizduoti konkretus vaizdinys ar idėja. Sąmoningas turinys tėra menka dalis to, ką apima psichika:

Sugrąžinkit sąmonei jos tikrąjį vaidmenį: tuomet nebebus jokio reikalo nei sakyti, kad praeitis išsitrina vos suvokta, nei manyti, kad materialūs objektai liaujasi egzistavę, kai jų nebesuvokiame [...] vaizdiniai, aktualiai pasirodantys mūsų suvokimui, nėra visa materija. Tačiau, kita vertus, kas galėtų būti nesuvokiamas materialus objektas, neįsivaizduojamas vaizdinys, jei ne nesąmoninga psichinė būseną? (Bergson 1963b 157–158/284).

Vaizdinių formavimas turėtų būti tik mažesnė mūsų sąmoningos patirties dalis, didesnė dalis – nesąmoninga. Šioje knygos vietoje Bergsonas įrodinėja, kad suvokiamo ir nesuvokiamo (arba sąmoningo/aktualaus ir nesąmoningo/virtualaus suvokimo) santykis yra panašus į esamos psichinės būsenos (dabarties) ir jos atminties (praeties) santykį. Taigi galime daryti išvadą, kad materialūs objektai arba pati materija nesiliauja egzistavę, nors ir liaujamės suvokę, ji veikiau virsta nesąmoningu psichikos turiniu<sup>14</sup>.

<sup>13</sup> Apie Berkeley'io įrodymą žr.: Grayling 2006: 177–178; 186–187.

<sup>14</sup> Nicolas Cornibert'as, pavyzdžiui, nesąmoningą patirties turinį sutapatina su virtualiu vaizdinio pobūdžiu, virtualiu suvokimu (priešpriešinam aktualiam suvokimui). Žr.: Cornibert 2005: 198–200.

Taigi aktualaus mūsų suvokimo, kiek jis prasitęsia, esmei būdinga būti tik turiniu santykyje su jį apimančia platesne, netgi neribota patirtimi, ir ši patirtis, kurios nėra mūsų sąmonėje, nes ji pranoksta suvokiamą akiratį, vis dėlto atrodo aktualiai duota (Bergson 1963b: 160/286).

Iš tikrųjų, šio prisiminimo sukibimą su dabartine mūsų padėtimi galima kaip tik palyginti su nesuvoktų objektų sukibimu su mūsų suvokiamais objektais, o *nesąmoningumas* kiekvienu atveju vaidina panašų vaidmenį (Bergson 1963b 161/287).

Mintis paprasta: kadangi aktualų mūsų suvokimą riboja tik mūsų kūno veiksmai, vaizdinių, į kuriuos jis nukreiptas, kiekis irgi yra ribotas. Apsiribodama konkrečiais reikalais, sąmonė nepajėgia sugriebti visų galimų turinių, t. y. visų vaizdinių santykių pasaulio akivaizdoje. Vadinasi, sąmonei pasaulis duotas kaip konkretus, pasaulis duotas kaip vaizdinys. Sąmonei nėra *sub speciae aeternis*, nes pasaulio vaizdinys atvaizduojamas tik kaip visos vaizdinių visatos dalis.

Akivaizdi Bergsono įrodymo pabaiga – padaryti išvadą, kad materijos egzistavimas priklausomas veikia nuo sutapimo su atmintimi nei su jusliniu suvokimu ar vaizduote: net jei materija ir liaujasi egzistavusi kaip aktualaus suvokimo dalis, ji vis dar egzistuoja kaip atminties dalis. Taigi šis mąstytojas pasakytų: materijos egzistavimas yra ne tik *aktualus* (kaip jusliškai suvokiamas), jis ir *virtualus* (išlaikomas atmintyje)<sup>15</sup>; o tokiam paveiksle vaizdiniai visoje visatoje *dar* veikia ir reaguoja vienas į kitą netgi nebūdami suvokiami.

## BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Prisidedant prie Sartre'o kritikos, galima pasakyti, kad Bergsonas tik pakeitė berkliskąjį suvokiantį protą kita dvasia, kuri prisimena, pareikšdamas, kad *esse est reminiscentia*, ir tardamas, kad, užuot buvusi aktualiai suvokiamas turinys, materija būva virtualiai, atmintyje.

Tiesą sakant, skirtumas palyginti su naujųjų laikų metafizika išlieka, ir netgi Sartre'as verčiamas su tuo sutikti. Naujųjų laikų filosofijoje vaizdiniai laikomi proto elementais ar esiniais, o sąmonė aprašoma kaip tokių elementų junginys. Tačiau Bergsono teorijoje elementų kompozicijos idėja nuo pat pradžių pašalinama, vadinasi, sąmonės prigimtis yra trukmė: „Vietoj klasikinio elementų *sugretinimo* atsiranda jų *sulydymas*“ (Sartre 1956: 60).

Vis dėlto Sartre'as elgiasi gana nuosekliai atsakydamas, kad pati sąmonės elementų (vaizdinių) idėja kažkaip išsaugoma. Jei esama aktualių ir vir-

<sup>15</sup> Keith Ansell Pearson mano, jog priežastis, dėl kurios Bergsonas nepritaria Berkeley'io požiūriui, yra ta, kad Berkeley'io juslinio suvokimo aprašyme nesama virtualumo sąvokos (Pearson 2002: 142).

tualių vaizdinių režimų, esama ir perėjimo tarp jų. Virtualiu režimu esantis vaizdinys vis dar laikomas proto elementu ar idėja ir vis dar yra vaizduojamo pasaulio kopija. Tai sukuria keblią padėtį: jei esama izoliuotų ir pavienių vaizdinių, tuomet jų neįmanoma įrašyti į sąmonę kaip trukmę. Kadangi, pagal Bergsono teoriją, esant sąmonės srautui, negali būti jokių pavienių elementų, į priekaištus jis galėtų lengvai atsakyti: trukmė turi ryšį tiek su siela arba protu, tiek su kūnu arba materija. Kuriant vaizdinius, sąmonės aktas nėra svarbiausias. Užuoat buvę sąmonės produktas, vaizdiniai kyla iš *nesąmoningumo*. Tai keičia viską: vaizdiniai sąmonėje nėra elementai *per se*, jie yra elementai tik tiek, kiek atrenkami aktualiam suvokimui.

Tačiau Sartre'as nėra patenkintas bergsoniškąja nesąmoningumo samprata. Jam atrodo, kad realybė sudvejinama sakant, kad yra vaizdiniai, kuriuos apmąstome, ir nesąmoningas šaltinis, iš kurio tie patys vaizdiniai kyla. Be to, yra vaizdiniai *en actu*, aktualesni, ir pasyvūs, neaktyvūs, galimi atsitiktinai ar tik virtualiai. Taip iš tikrųjų vaizdiniai atrodo daiktiški, nesąmoningos, materialios, išorinės realybės reprezentacijos. Tačiau griežta Sartre'o kritika čia negalioja. Bergsonui, kaip Sartre'as jau pripažino, vaizdiniai nėra daiktai, bet, priešingai, daiktai yra vaizdiniai, o tai jau didžiulis skirtumas. Tokių vaizdinių egzistavimas priklausomas nuo veikimo, ir tik nuo jo; jų pajėgumas reprezentuoti realybę bet kokiū mastu priklauso nuo sąmonės kaip trukmės. Tai bergsoniškosios psichologijos šerdis. Tačiau pati vaizdinio (kaip tam tikros materijos) sampratos esmė – virtualumas, grynasis prisiminimas (*souvenir pure*), arba, kaip kartais vadinama, idėja. Virtualumas – tai tikroji bergsoniškosios metafizikos tema, ir labiau tikėtina, kad būtent virtualumas, o ne vaizdinys (Pearson 2002: 165) yra *Materijoje ir atmintyje* pateiktos koncepcijos raktas.

Nepaisant gilios ir išsamios interpretacijos, Sartre'o *Vaizduotė* išlieka fenomenologiniu naujųjų laikų vaizdinio teorijų peržiūrėjimu, kurio tikslas yra akivaizdus – paremti paties Sartre'o fenomenologinės psichologijos sumanymą. Galbūt dėl šios priežasties Bergsono teorija buvo labai subendrinta ir supaprastinta<sup>16</sup>. Sartre'as akivaizdžiai klydo bergsoniškąją virtualumo sampratą laikydamas Aristotelio *potentia (dynamis)* sampratos versija<sup>17</sup>. Remiantis Bergsono teorija, tokiam palyginimui yra vos keletas priežasčių. Tačiau tai jau kita istorija, ir ji, žinoma, neliečia vaizduotės problemos.

*Iš anglų k. vertė Danutė Bacevičiūtė,  
tikrino ir citatas iš prancūzų k. vertė Nijolė Keršytė*

*Gauta 2009 06 28*

*Priimta 2009 09 14*

<sup>16</sup> Victoras Goldschmidtas, pavyzdžiui, savo paskaitoje apie pirmąjį *Materijos ir atminties* skyrių kalba panašiai ir apkaltina sartriškąją interpretaciją dogmatiškumu (Goldschmidt 2002: 85–86).

<sup>17</sup> „Vaizdinys pagal asociatyviąją psichologiją – tai veikiantis (*en acte*) vaizdinys arba jis išvis neegzistuoja. Bergsono sekėjų vaizdinys – perėjimas iš potencijos į veiksmą – panašus į aristotelinį judėjimą“ (Sartre 1956: 65).

## LITERATŪRA

- Balodis, A. 2008. „Spriegums starp ķermeni un garu: psihofizioloģiskā relācija un Bergsona sajūtu teorija“ [Tension between the Body and the Spirit: Psycho-physiological Relation and Theory of Sensation by Henry Bergson]. *Kentaurs XXI*, Nr. 47.
- Bergson, H. 1963a [1889]. „Essai sur les données immédiates de la conscience“ in *Oeuvres*. Ed. by A. Robinet, H. Gouhier. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bergson, H. 1963b [1896]. „Matière et mémoire“ in *Oeuvres*. Ed. by A. Robinet, H. Gouhier. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bergson, H. 1963c [1919]. „Énergie spirituelle“ in *Oeuvres*. Ed. by A. Robinet, H. Gouhier. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bergson, H. 2004 [1912]. *Matter and Memory*. Trans. N. M. Paul and W. S. Palmer. New York, Mineola: Dover Publications, Inc.
- Bergson, H. 1960. *Time and Free Will*. Trans. F. L. Pogson. New York, Harper&Row.
- Berkeley, G. 1948–1957 [1710]. „Treatise Concerning Principles of Human Knowledge“ in *Works*. Ed. by A. A. Luce, T. E. Jessop. London: Thomas Nelson and Sons, Ltd.
- Berkeley, G. 1949 [1713]. „Three Dialogues between Hylas and Philonous“ in *Works*. Ed. by A. A. Luce, T. E. Jessop. London: Thomas Nelson and Sons, Ltd.
- Cornibert, N. 2005. „Perception corporelle et perception virtuelle chez Bergson“ in *Le Corps*. Ed. by J.-C. Goddard. Paris: J. Vrin.
- Descartes, R. 1973. *Méditations métaphysiques* in *Œuvres de Descartes*, ed. Ch. Adam et P. Tannery, Paris : J. Vrin, t. VII.
- Descartes, R. 2008 [1642, 1647]. *Meditācijas par pirmo filozofiju. Meditationes de prima philosophia. Les Méditations métaphysiques*. Trans. A. Ritups. Rīga: Liepneks & Ritups.
- Gilson, B. 1992. *La Révision bergsonienne de la philosophie de l'esprit*. Paris: J. Vrin.
- „Cours de Victor Goldschmidt sur le premier chapitre de *Matière et mémoire*“ (1960). Ed. by D. Morato-Pinto. 2002. In *Annales bergsoniennes I. Bergson dans le siècle*. Ed. by F. Worms. Paris: Presses Universitaires de France.
- Grayling, A. C. 2006. „Berkeley's Argument for Immaterialism“ in *The Cambridge Companion to Berkeley*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guerlac, S. 2006. *Thinking in Time. An Introduction to Henri Bergson*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Fogelin, R. J. 2001. *Berkeley and the Principles of Human Knowledge*. London, New York: Routledge.
- Jolley, N. 1990. *The Light of the Soul. Theories of Ideas in Leibniz, Malebranche, and Descartes*. Oxford: Clarendon Press.
- Miquel, P.-A. 2007. *Bergson ou l'imagination métaphysique*. Paris II: Éditions KIMÉ.
- Lawlor, L. 2003. *The Challenge of Bergsonism*. London: Continuum.
- Pearson, K. A. 2002. *Philosophy and the Adventure of the Virtual*. London, New York: Routledge.
- Sartre, J.-P. 1956 [1936]. *L'Imagination*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Schmaltz, T. 2006. „The Science of Mind“ in *The Cambridge Companion to Early Modern Philosophy*. Ed. by D. Rutherford. Cambridge: Cambridge University Press.
- Worms, F. 1997. *Introduction à Matière et mémoire de Bergson*. Paris: Presses Universitaires de France.

Andrejs Balodis  
THE WORLD AS IMAGE: SOME REMARKS ON  
J.-P. SARTRE'S CRITIQUE OF H. BERGSON'S CONCEPTION  
OF CONSCIOUSNESS

## SUMMARY

In this paper I will give a short insight into the criticism that the French phenomenologist Jean-Paul Sartre in his early work *L'Imagination* (1936) has addressed to Henry Bergson, which to some extent might elucidate intrinsic

differences between Bergson's philosophy and Sartrean phenomenological approach to the conception of consciousness, mostly concerning the questions of memory and imagination. At first, I will mention some of the general objections that Jean-Paul Sartre has pointed out against Bergson's theory presented in *Essai sur les données immédiates de la conscience* (1889) and *Matière et mémoire* (1896). Then, I will take a closer look at Bergson's conception to argue that in the given criticism Sartre overlooks some essential points which do not allow to classify Bergson's theory just as a modification of modern conceptions (from Descartes to 19<sup>th</sup> century psychology) of imagination. One, nevertheless, should not forget the reason why Bergson deals with the issue of image. The reason is very simple: he needs a revised theory of imagination in order to introduce the investigation on issues of memory. This preliminary step and argumentation is the subject-matter of present article. Although Jean-Paul Sartre has not ignored the general idea of the conception presented in *Matter and Memory*, he probably has mistaken the first step for the whole theory.

KEYWORDS: Bergson, Sartre, image, consciousness, realism/idealism opposition.